

Иван Черкелов

Сценарии

София, 2023

По идея на Боян Папазов

© Издателство „Изток-Запад“, 2023

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Иван Черкелов, 2023

© Ирина Черкелова, съставител и редактор, 2023

© Иван Черкелов, рисунка на корицата, 2023

ISBN 978-619-01-1334-8

Иван Черкелов

Сценарии

Съставител и редактор

Ирина Черкелова

СЪДЪРЖАНИЕ

ДЪЛГЪТ НА ИВАН ЧЕРКЕЛОВ
Предговор от проф. Георги Каприв / 7

ПАРЧЕТА ЛЮБОВ / 16

ЩЪРКЕЛА / 54

ТЪРКАЛЯЩИ СЕ КАМЪНИ / 102

СТЪКЛЕНИ ТОПЧЕТА / 154

ОБЪРНАТА ЕЛХА / 194

РАЦИ / 248

СЕМЕЙНИ РЕЛИКВИ / 300

НЕ ВЛИЗАЙ В ПРЕРЕКАНИЕ
С ПЕРСОНАЛА НА БАНЯТА / 362

ФИЛМОГРАФИЯ / 410

ДЪЛГЪТ НА ИВАН ЧЕРКЕЛОВ

Разгръщаме текстовете на Иван Черкелов, лъвския дял от които заемат сценариите. Светкавично трябва да отчетем, че сценарият не е самостоеен текст. Той е повод за филма, работата по който надгражда множество пластове. Самият Черкелов казва, че се стреми да не импровизира, а да придава максимална сила на написаното в сценария, но пък е винаги отворен да променя в името на автентичността, идваща от конкретната ситуация, от живостта на нещата.

Първото впечатление от текстовете е тяхното солидно литературно качество. Иван Черкелов гради уверено сюжет и фабула, диалогът е стегнат, ползващ при това различни регистри на българския език, без отстъпление от литературната естетика и високия вкус. Написаното е с висок заряд на интелектуално и емоционално напрежение. Силно се откроява усетът на Черкелов за точната премереност на обемите. С действително кинематографично мислене, той залага монтажния принцип още в текста. Следва да се отбележи една еволюция, протичаща през годините. Тя е видима не толкова чрез появяващото се експлицитно фиксиране на кинематографски технически позиции, колкото в това, че принципът на фрагментиране, съществено за кинематографичния му език, постигано в по-първите му работи чрез диалога и състоянията на персонажите, се придава по-късно на монтажа, определящ ритъма и „обертоните“ на текстуалната логика. Във всички без изключение сценарии обаче се вижда умението да се гради същинска драматургия. Може само да се съжالياва, че Иван Черкелов не се е насочил и към писане за сцената. За разлика от огромното чис-

до днешни български автори на такива съчинения, той е съвършено наясно, че нищо в такъв текст няма описателни функции, а диалогът не е разговорка, била тя остроумна и атрактивна. Всичко е действие и отвежда към действие, мотивира процеси, външни или вътрешни за действащите лица. Какво се разгръща чрез тези действия, персонажи, ситуации, състояния?

С изключение на последния му филм, изпъкващият на преден план изходен материал е човешки нефелното. Неговите „герои“ са „дребни жалки хорица“ („Стъклени топчета“), съществуващи (казва веднъж Черкелов) в атмосфера, „много неприятна, нездрава, нечиста, неподходяща за човешки същества“. Житейски стойностното, ако припламне, угасва, остават парцали жизнена макулатура. Всичко е дребно, заявява се директно в „Парчета любов“, жалко, дребно, нищожно. „Всичкото“ е едно „абсолютно нищо“. В него страшното е, че „няма страшно“, че не „става нищо“ – нито „вън“ от човека, а още по-малко „вътре“ в него, че е невъзможна срещата, екзистенциалният досег с другия, че липсва доброта и няма добро. „Героите“ на Иван Черкелов са „общо разпространените“ („Търкалящи се камъни“) – ушърбени, дефицитни човеци. Нормалното, мъчително нормалното („Семейни реликви“) и затова именно човешки ужасното („Не влизай в пререкание с персонала на банята“). Обаче много е важно, че хората си задават въпроси, тоест, че осъзнават нищожността и се опитват да пристъпят към това „нещо друго“.

В интервю от 2016 г. Иван Черкелов изповядва пред Геновева Димитрова дълбокото си убеждение, че живеем в дребнав свят, че атмосферата наоколо не ни позволява да боравим с едри неща и с големи късове съществуване, че ни обрича на дреболии. Пред Карин Янакиева пък заявява: „Така не бива!“. Неговото творчество е лична битка срещу самозабравилите се нищожества. Срещу замазването – „Не мога да го понасям това, не искам да го понасям и няма да го понасям!“ („Не влизай в пререкание с персонала на банята“).

В тази своя битка Иван Черкелов е „недемократичен“, неегалитарен, стои на космически разстояния от предразсъдъка, че всяко човешко действие или желание е „истинно“. През 1995 г. той казва пред в. „Култура“ по повод на „Търкалящи се камъни“: „Филмът е откровено агресивен. Той не е демократичен. Но и самото Творение не е демо-

кратично. Светът не е изграден върху демократични принципи. „Търкалящи се камъни“ (...) е достатъчно насочен, т.е. не казва: Всеки има право да живее както иска“. В същото време неговият поглед към човека не предполага „кастова“, кръвно-родова или друга някаква пределеност на мястото му в света. Той определя героите си, въпреки тяхната ушърбност, не като „тъпи подобия на човешки същества“, а като „чувствителни хора“, с потенциал за постигане на антропологическа пълнота. Черкелов е готов да види заряда на същински човешкото у всекиго и се стреми да го детонира, да го вкара в действие. В това се състои неговата битка – тя е битка за автентичното човешко битие.

В интервюто от 2016 г., споменато по-горе, Иван Черкелов казва нещо решаващо и изкусително двусмислено: „Бих казал, че тези филми, а и аз между тях приличаме малко на църква на гробище. Тази църква не е като другите църкви – там няма сватби, няма кръщенета, няма празници, няма разнообразие. Поводът винаги е един и същ. Но не може и без такава църква“. Да, има нещо драматично в един храм, където се служи само по повод на човешка смърт. На трагичния предел, отвъд който съществуването на човека, каквото е в този свят, е вече невъзможно и стореното през него – неотвратимо. Заедно с това обаче опелото, заупокойните молитви са мощно наставление за живите, отправянето им чрез потреса от смъртта към вселенската форма на чистата човечност, настоява Павел Флоренски. В последна сметка – към спасението. И заставане пред лицето на Бога, който е Бог не на мъртвите, а на живите, защото у Него всички са живи. Тази „църква“ е място за разтърсване. За погнусяване от баналното, от дефицита на смисъл, в последна сметка – от дефицита на живот. Нехаресването на така наличния свят е търсеното пробуждане. „Ако можем да сме категорични в нехаресването си, би ни било много по-лесно“ („Търкалящи се камъни“). Съществен елемент от това пробуждане е отказът да бъдеш „персонал“, да си част от общността на обслужващите, от спарения уют на „банята“ („Не влизай в пререкание с персонала на банята“).

Подкрепата за преминаването отвъд това състояние е фактическото име на цялото дело на Иван Черкелов, подбрал своите инструменти и език от арсенала на апофатиката. Още в „Парчета любов“ е казано ясно: „Добре де, къде е тогава любовта, моралът, истината? Ако това, сред което живеем, е любов, а то сигурно е любов, защото страдаме,

мъчим се, щастливи сме на моменти – какво общо има тази любов с морала, да не говорим с истината? Знаеш ли, няма нищо общо... сигурно има някаква друга любов, сигурно не знаем, която да има нещо общо, но това сред което живеем – няма“. Сякаш подобно на своя герой от „Шъркела“ Черкелов дава „обет за мълчание“. Той говори не пряко за липсващата любов, морал, истина, а чрез отрицанието на подръчното. Това именно му дава основание да твърди (в интервю на Геновева Димитрова от 2010 г. във в. „Култура“), че колкото и филмите му да не са ужасно весели и да нямат щастлив край, не става дума за някакъв изключителен мрак на съществуването, за безнадеждност. Не всичките ни усилия са безсмислени, казва той. Ситуациите, с които работи, са моментите, в които от кибритата на живота е останала една-единствена клечка и се пита за нейната употреба („Не влизай в пререкание с персонала на банята“). Геновева Димитрова обобщава: „Иван Черкелов се интересуваше от търсенето на смисъла в безсмислието – и едро, и детайлно, и тревожно, и мъдро, и красиво“.

На много места неговите герои изказват директно както проблема, така и посоката за решаването му. В дълъг монолог героят от „Шъркела“ изповядва, че са му се затлачили пътищата към собствената му (истинската негова) същност, че само веднъж, само за няколко минути е имал усета за докосване до „чистото и светлото“, до „истинското място“: „Шъркела млъкна, може би чакаше някой да му отговори, после внезапно изтърси: – Та нали човек в същността си е божествен!“ И в „Търкалящи се камъни“: „Опитвах се... и ще продължавам да се опитвам да ви внуша едно-единствено нещо – разбирането, че има духовно съществуване и материално съществуване и ти, като човешко същество, си... твоята същност е духовна, а не материална!“ И пак там: „Всяка истина е проста, тя иначе няма да е истина. Само пътят към нея е сложен“.

Несправедливо би било да се твърди, че Иван Черкелов не е бил забелязван, отличаван. Напротив, негови филми са носители на тежко-авторитетни награди – и национални, и международни. Още в началото на века се заговаря за кръг от негови „фенове“ и даже „апологети“. Не може да бъдат отминати обаче и острите думи срещу него. Казано обобщено, те са укори в съзерцателна монологичност, декларативност, натрапчива проповед. Обикновено това се асоциира с неговата

принадлежност към движението за Кришна съзнание, към което той действително е активно причастен през 90-те години на XX век. От тогава до края.

Според това учение Бог е върховната душа, обхващаща всичко – дух и материя, присъстваща навсякъде и във всичко, невидима обаче заради духовната си същност. Кришна е бог, отец на всички и всичко, баща на смисъла и истинния, автентичния живот. Кришна съзнанието се таи в сърцето на всеки, но е помътнено от материалното схващане за живота. То се отваря с въпросите за връзката с Бога и целта на живота. Настоява се, че и Христос е Кришна съзнание, затлачено обаче от съвременните религиозни практики и поведения. Действителната религия е познаване на Бога и любов към него. Отчуждаването от тях е ефект от липсата на възпитание и на съответната просветеност. Истинският път е преданост и служение на Бога, включващо и усърдие в просветителско дело, противоборстващо срещу невежеството и откриващо пътищата към божественото. Учението различава четири класа човечи – според техните качества, целите и труда им: карми, джнани, йоги и бхакти. Кармите са насочени към материални придобивки, вторите вече търсят освобождение от страданията на живота чрез знание, третите се стремят към мистични сили, но те са все още при материалното, не при духовното. Бхактите служат на Бога просто от любов, без да желаят нещо за себе си. Няма никаква природна, родова или социална предопределеност за принадлежността към всеки от тези класове, причастността към тях е строго персонална. Превръщането в първокласен човек изисква интелектуално и духовно възпитаване, обучаване, просветляване.

Не е сложно при Иван Черкелов да бъдат открити директни заявления, конкретни цитати и откровени знаци, насочващи пряко към това учение. Заедно с това обаче трябва да се забележи, че неговата „проповед“ в никакъв случай не е само и просто Кришна идеология, най-малкото защото е постоянна – от първия до последния му филм. Той не толкова представя идеи на Кришна съзнанието, колкото осмисля търсенето си на Бога, на дълбинния смисъл и на човешката автентичност.

„Проповедта“ на Иван Черкелов се базира върху една привидна тавтология: да гледаме на живота си като на нещо живо („Стъклени

топчета“). Привидна, казвам, защото живото при него е точно обратното на „тъпото, безсмислено монотонно ежедневиe“, на рутинното живуркане. Живото е празник, който впрочем няма нищо общо с „фойерверките“. То е „да се родиш, да живееш, да умреш“, но тъкмо в режим на изключителност, тоест на уникалност и пълнота. Тогава е правомерно да се говори за „празник в самия живот, в ежедневието, в дреболиите, празник в усещането, че си жив“. От тази перспектива всекидневно-баналното, тоест масово наличното, приемано за свят, е едно обърнато дърво, с корените нагоре и с листата надолу. Този свят, както едно дърво на брега на езеро се отразява обърнато, е само отражение на истинския свят, на истинския живот. В него именно хората се занимават с глупости – не с истинските неща, а с отражения. И затова са нещастни. Щом обаче е отражение, тогава трябва да го има и „истинското нещо“. Сократ, настоява Черкелов, е бил осъден на смърт, защото подкопава основите на обществото. Онова общество, което „се крепи на парите, на морални принципи и на стремежите към удоволствие на своите граждани“. Затова то отсъжда смърт за „проповедника“, внушаващ, че „всичко това няма никакво значение, ако човек не се интересува от душата си и от истината. Ако не гледа на живота си като на празник“ („Обърнатата елха“).

„Религиозността“, изповядвана от Иван Черкелов, е тъкмо по тази причина не някаква „част“, редом с всичко останало, а е цялото: „без нея няма организъм“. „Религиозният път“ е „смисълът на съществуването“ („Търкалящи се камъни“). Това е точката, от която става напълно естествена и разбираема сентенцията, появяваща се и като финален надпис на „Стъклени топчета“ (раздразнил прочее мнозина): „Лишен от стремеж към Бога, животът на човека минава напрасно – като безсмисленото украсяване на мъртво тяло“.

Пак в „Стъклени топчета“ се въвежда директно темата за човешкия дълг. Казва се, забелязва Черкелов, че ние хората живеем, защото имаме дълг. Така и не ни се казва обаче какъв ни е дългът. Той поема за свой дълг да разкрива и утвърждава една необходима координатна ценностна система. Каква система? Тъкмо онази, която той детайлно разяснява в „Търкалящи се камъни“.

Тя не е координатна система, заставаща редом с огромното множество подобни. Системи, „превеждани“ от отделните индивиди, пре-

чупени през собствените им понятия за добро и зло, за правилно и неправилно: колкото преводи, толкова и системи, годни за „ползване“. Черкелов е категоричен: „Има една координационна система, тази, която ни е предложена от Бога“. Преодоляваща „обичайния хаос“, тази система има очевиден център и предполага следването на авторитет, колкото и условно да се употребява тази дума. Системата предполага освен това смирение при осъзнаване на собствената ни „беспомощност“. Тя задава закони на позитивната действителност. Тяното нарушаване, титудувано с „независимост“, „самостоятелност“, „абсолютна свобода“ и с подобните псевдоними на произвола, обрича упражняващия ги на провал. Той е видим в „незаконното щастие“ или – иначе казано – в липсата на щастие. Нешастието е естественият резултат от самоизолацията, затварянето в себе си самия, капсулирането. Онова, което „уродливо вкопченият“ тълкува като лично щастие, се постига чрез прегазване на всичко и всички останали. Щастието не може обаче да почива върху нечия болка. Няма щастие в самота. Щастието „се прави“ във взаимност. Тя пък не е автоматично постижима. Има път към нея и трябва да се знае как да се върви по него.

Дългът, поет от Иван Черкелов, е да бъде пътепоказател. Изпълнявайки своя дълг, той не укорява и не съди. Напротив, той е удивително снизходителен (по-скоро състрадателен) към всеки от хората, включително към своите „герои“ с цялата тяхна дефицитност, антропологическа слепота, а на моменти даже дебилизъм. Той ясно вижда сложността на човешката органичност и се дистанцира от редуцирането ѝ до причастност единствено към координатната ос. В интервюто си с Геновева Димитрова за в. „Култура“ от 2010 г. Черкелов казва по повод на „Рази“, че би се „чувствал силно притиснат“, ако се каже, „че всичките ни проблеми започват, когато се отвърнем от Бога“. Не че сам той не мисли така. Ала не това е основното във филма и в никакъв случай не е всичкото. Той се обявява против изискването, че всеки филм трябва да води до просто послание: „Аз изобщо не мисля, че е работа на киното и на изкуството да опростява нещата“.

Цялото това сложно „всичко“ има една обща конвергентна точка и тя е смъртта. Не е без значение обаче какво се открива от нейния хоризонт. В текстовете и филмите на Иван Черкелов има много смърт. Той постоянно отговаря на въпроса, зададен още в „Парчета любов“:

„Откъде накъде смъртта? Какво общо има? Защо?...“. В тези текстове и филми няма и следа от източното учение за кръговрата на душите и преражданията, според което живото същество е вечно живееща душа, докато тялото е преходно и следователно несъществуващо: душата приема нови тела в различните си съществувания в материалния свят. При Черкелов това не само не е така, но е налице и ясно видимо несъвпадение между материално и телесно, както и между живо и мъртво човешко тяло.

Липсата на смисъл е убиваща: безсмисленият живот завършва с безсмислена смърт. Дефицитното живеене завършва „нешастно и нечестиво“ („Семейни реликви“). Смъртите във филмите на Черкелов, с изключение на последния, са случайни, нелепи, някак между другото. Големият късмет в този екзистенциален модел е да се умре млад, в което е шансът да не се „скапеш“, да си отидеш млад, чист и красив („Семейни реликви“). Някъде там, в детството, остава възторгът („Парчета любов“), жизнената сила, заменяни в хода на времето от „спихването“, превръщането в дрипа, задаващо и отсъствието на емпатия даже при смъртта на другия („Парчета любов“). В същия този модел дори идеята за лично безсмъртие предизвиква страх и даже ужас („Стъклени топчета“), защото правенето на „нищо“ в режим на вечност е страшно наказание.

„Не влизай в пререкание с персонала на банята“, последният филм на Иван Черкелов, единствен има за основна тема смъртта – тя е хоризонтът на всичко останало там. На фона на тъжна равносметка тук обаче смъртта е тихо прощаване, в което се постига примирение и помирение със себе си и ближните. Постига се прозрачност, светлина, прави се нещо „много истинско“, без никаква патетика се показва в действие, че „в живота има нещо друго, нещо повече от простото поддържане на живота“.

Това „друго нещо“ има при Черкелов постоянен образ: ликът на водата. В интервюто от 2016 г. казва направо: „Смело мога да кажа, че филм, в който няма вода, не го броя за нищо“. И това не е някаква натрапчива мания или опит за производство на запазена марка. Нещата са много по-дълбоки. Водата при Иван Черкелов е всичко друго освен мокра; тя не е течност.

Който иска да мисли лесно, може да открие и тук някакво влия-

ние на неговото кришнаrstво. Според това учение съзнанието е като водата. По природата си тя е чиста и прозрачна, но често помътнява, изпъхва се с външен боклук. Отмахнат ли се наносите, калта, тя възстановява първоначалното си състояние. В „Търкалящи се камъни“ тази визия е налична почти буквално: „Покрай високата скала водата беше кристално чиста, виждаше се дъното. След това потече мътножълта, може да се каже, златна. После тръгна бяла. Когато бялата река свърши, нахлу черната. (...) Черната донесе само тишина. Пълна тишина“. Пак там е изказано, и пак в откровено кришнарски ключ: „Как изглежда? Бога дали прилича на тебе? Различно изглежда. (...) На едно място той казва за себе си: „Аз съм вкусът на водата“. Как изглежда вкусът на водата? Това са проявленията на Бога. Хората са различни, имат нужда от различни неща и Бог им дава нужното“.

Темата е централна обаче за Черкелов дълго преди кришнарските му години. Особено мощно звучи тя във финала на „Щъркела“, в който Щъркела се носи изправен, неподвижен – почти като бюст в сивкаво-бяла река. Като че ли не тече вода, а нещо между олово и мляко. Реката прави много завои, но тече бавно, тежко, незабележимо. Шумът от водата отеква с кълтене между скалите. От водата, сред пръски белота, излита щъркел и размахва крила.

Водата е носителят на екзистенцията, заедно с нивата на нейната смисленост, на всяка екзистенция, която може да бъде мътна и затлачена, но е възможно да бъде и „прозрачна вода, чиста вода“, пък била тя и само една чаша („Търкалящи се камъни“). Императивът е формулиран още през 1985 г. в „Парчета любов“ толкова категорично, че следва да бъде цитиран дума по дума: „Защо не си чист като вода? Защо живеем с половината, глупости, с една двайста от енергията си? От етиката си, от истината си... обърках се. Не, не съм се объркал. Причината! Трябва да се търси причината. И да се маха веднага; светкавично веднага да се маха... Ако не – изпускаме. Изпускаме влака. И като жалки глупаци с увиснали челюсти ще зяпаме на перона“.

Водата пречиства. Героите инстинктивно, без да знаят, се измиват, пречистват се, преди да настъпи смъртта.

Дългът на Иван Черкелов е да ни напомня вкуса на водата.

Проф. Георги Каприев